

KS. HENRYK PIWOŃSKI

Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne. T. 35: 1977

LITURGIA WIELKOCZwartkowa u Bożogrobców

I. WSTĘP

Zakon Kanoników Regularnych, Stróżów św. Grobu Jerozolimskiego, zwany krótko Bożogrobcami, powstał po pierwszej wyprawie krzyżowej. Do czasu reformy trydenckiej posługiwał się tzw. „Ritus Ecclesiae Dominici Sepulchri Hierosolymitani”. Był to ryt jerozolimsko-rzymsko-galijski¹.

W artykule tym podejmuję próbę przedstawienia fragmentu liturgii W. Czwartku — Uczty Paschalnej z udramatyzowaną ceremonią Mandatum. Posłużę się metodą stosowaną w pracy o liturgii Wielkosobotniej i Wielkanocnej².

II. WYKAZ SKRÓTÓW

- ABC — Antyfonarz Kanoników Regularnych przy kościele Bożego Ciała, XV w., Kraków, Bibl. Kan. Reg. kła B. Ciała, sygn. ms 1
- A Cz — Antyfonarz norbertański? z Czerwińska, XV w., Kraków, Bibl. Norbertanek na Zwierzyńcu, sygn. ms 6
- Ag Oł — Agenda ołomuniecka, Kraków 1585—1586
- Ag Pł — Agenda płocka, Kraków 1554
- Ak I — Antyfonarz kielecki 1372 r., Kielce, Bibl. Kapitulna, b.s.
- Ak II — Antyfonarz Jakuba z Opatowa 1510 r., Kielce, Bibl. Seminarium Duchownego, sygn. ms 29
- A 14 — Antiphonarium de tempore et de sanctis temporis hiemalis, 1394 r., Kraków, Bibl. Karmelitów, sygn. ms 14
- A 15 — Antiphonarium, secunda pars, XV w., Kraków, Bibl. Karmelitów, sygn. ms 15
- A 16 — Antiphonarium, XV w., Kraków, Bibl. Karmelitów, sygn. ms 16
- AK 47 — Antyfonarz krakowski Zbigniewa Oleśnickiego 1423—1448 r., Kraków, Archiwum Kapituły Metropolitalnej na Wawelu, sygn. ms 47
- AK 53 — Antiphonarium de tempore, 1471 r., Kraków, Arch. Kapit. Metrop. na Wawelu, sygn. ms 53
- A m — Antyfonarz miechowski 1562—1663 r., Kielce Bibl. Seminarium Duchownego, sygn. Rl—8

¹ Por. H. Piwoński: *Liturgia Wielkanocna u Bożogrobców w Miechowie*, „Rocz. teol.-kanon.”, t. 16: 1969, z. 4, s. 95—97.— Tenze: *Liturgia Wielkosobotna u Bożogrobców*, „Stud. theol. vars.”, r. 9: 1971, nr 2, s. 133.— M. Hereswitha: *De vrouwenkloosters van het H. Graf in het Prinsdom Luik*, Louvain 1941, s. 315 nn.

² Por. H. Piwoński: *Liturgia Wielkanocna; Liturgia Wielkosobotnia*.

- A Pł — Antiphonarium de tempore, cz. I, XV w., Płock, Bibl. Sem. Duch., b.s.
- B Ch — Brewiarz św. Grobu Jerozolimskiego, XIII—XIV w., Chantilly, Musée Conde, sygn. ms 50
- B Gn — Breviarium seu viaticus alme Ecclesie Metropolitane Gnesnensis, Wenecja 1540
- B K — Brewiarz krakowski — Liber horarum canonicarum secundum rubricam Ecclesiae Cracoviensis, Kraków 1507—1508
- B krz — Brewiarz krzyżacki, Strassburg 1500
- B P — Brewiarz pauliński, Wenecja 1540
- B R — Brewiarz rzymski
- C V 659 — Ordinarium s. Sepulcri, z klasztoru kartuzkiego de Villanova koło Awinionu, 1160 r., Rzym, Bibl. Vaticana, sygn. ms Cod. Lat. Barber. 659
- C 10 — Privilegia et oblationes ac alia munimenta literalia fraternitatis pauperum sacerdotum hospitalis s. Gertrudis sive Ecclesiae Collegiatae s. Stanislai Posnaniensis... conscripta die 10 Octobris A.D. M.D.LXII, Poznań, Arch. Kolegiaty św. M. Magdaleny, sygn. C 10
- F 410 — Antiphonarium, t. III, pocz. XVI w., Gdańsk, Bibl. PAN, sygn. ms Mar F 410
- Gn 86 — Antiphonarium, XV w., Gniezno, Bibl. Archidiecezjalna, sygn. ms 86
- Gn 97 — Antiphonarium, t. IV, 1508 r., Gniezno, Bibl. Archidiecezjalna, sygn. ms 97
- Gr K — Graduał Karmelitów 1644 r., Kraków, Bibl. Karmelitów
- Gr Ol — Graduał Olbrachta 1501 r., Proprium de tempore, Kraków, Arch. Kapit. Metrop. na Wawelu, sygn. ms 43
- Gr Pr — Graduale Praemonstratense, Romae—Tornaci 1910
- Gr W — Graduał wiślicki XIII—XIV w., Kielce, Bibl. Sem. Duch., b.s.
- I F 385 — Graduał Premonstratensów 1319 r., Wrocław, Bibl. Uniwersytecka, sygn. ms I F 385
- I F 386 — Graduał Bożogrobców z Nysy, cz. z XIV w., Wrocław, BUWr, sygn. ms I F 386
- I F 392 — Antiphonarium z klasztoru św. Wincentego (Premonstratensów) z Wrocławia, XV w., Wrocław, BUWr, sygn., ms I F 392
- I F 402 — Antyfonarz Cystersów, XIII w., Wrocław, BUWr, sygn. ms I F 402
- I F 405 — Antyfonarz Cystersów?, XIII w., Wrocław, BUWr, sygn. ms 405
- I Q 173 — Liber ordinis Ecclesiae Wratislaviensis, druga połowa XV w., z kolegiaty św. Jana w Nysie, Wrocław, BUWr, sygn. ms I Q 173
- I Q 175 — Ordo divini officii Conventus Crucigerorum cum duplici rubea cruce z Wrocławia, XIV w., Wrocław, BUWr, sygn. ms I Q 175
- K XV 4, 5, 7, 10 — Procesjonały dominikańskie, XV w., Kraków, Bibl. Dominikanów, sygn. ms 4, 5, 7, 10
- L U — Liber usualis
- L 3 — Antiphonarium 1581 r., Pelplin, Bibl. Sem. Duch., sygn. ms L 3
- L 9 — Antiphonarium XIII—XIV w., Pelplin, Bibl. Sem. Duch., sygn. ms L 9
- I 22 — (Antiphonarium), XIII w., norbertański z klasztoru Żukowskiego, Pelplin, Bibl. Sem. Duch., sygn. ms L 22
- M Crac — Mszał krakowski, Kraków
- M I F 5/2 — Mszał Paulinów, Wenecja
- M O P — Mszał Dominikanów, Kraków
- Ms 21 — Antyfonarz Dominikanów z XV w., Kraków, Bibl. Dominikanów, sygn. ms 21

- OC — Addenda et varianda in Ordine Sacri Tridui juxta ritum Carmelitarum, Parisiis—Tornaci—Romae—Neo Eboraci (1961)
- O P 50 — Antiphonarium, cz. III, XVI w., Kraków, Bibl. Dominikanów, sygn. ms 50
- Pł bs — Antiphonarium de tempore, cz. I, XV w., Płock, Bibl. Sem. Duch., b.s.
- Pł 35 — Antiphonarium Magnum 1um, XV—XVI w., Płock, Bibl. Sem. Duch., sygn. ms 35
- Proc Cist — Processionalia Cisterciensia
- Proc — Processionale..., Cracoviae 1725
- Q 2 — Antiphonarium de tempore, XIII w., Imbramowice, Bibl. Norbertanek, sygn. ms Q 2
- R B — Rituale de Barletta, 1229—1244 r., Barletta, Tesoro della chiesa di s. Sepolcro, ms. b.s.
- S 177 — Antyfonarz franciszkański?, XVI w., Sandomierz, Bibl. Sem. Duch., sygn. ms 177
- V XV — Antiphonarium Canonicorum Regularium Sancti Sepulcri de Sint-Odilienberg, około 1500 r., Sint-Odilienberg, Priorij van Reguliere Kanunnikessen van het Heilig-Graf, ms., b.s.
- 16/RL — Antiphonale, XV—XVI w., Kraków, Bibl. Bernardynów, sygn. ms 16/RL
- Inne źródła cytują za H.A.P. Schmidt'em: Hebdomada Sancta, Fontes historici, Commentarius historicus, volumen alterum, Romae—Friburgi Brig.—Barcinone 1957.

III. ANALIZA LITURGICZNA

Liturgia W. Czwartku jest potraktowana w źródłach szerzej niż muzyka. Dlatego większa liczba zachowanych zabytków z różnych epok i różnych środowisk geograficznych będzie wyzyskana do analizy liturgicznej.

1. OFICJUM NOCNE

Najstarszy rękopis Bożogrobców C V 659 (późniejsze B Ch, I Q 175, R B są rozszerzonym odpisem) zawiera na początku uwagi dotyczące wszystkich Trzech Dni: na Jutrznie i inne godziny „sonant cymbala... usque in Vigilia Pasche, scilicet ad adventum ignis”, nie mówi się: „Domine labia, Deus in adiutorium, Gloria Patri”, przy Introicie i Invitatorium „Et ne nos inducas, Tu autem Domine” w Kapitulum, nie występuje jubilus na końcu antyfon, jak również „Benedicamus Domino”, nie używa się tytułów w lekcjach wielkosobotnich³. Następne uwagi dotyczą ilości świec (34), które ma przygotować zakrystian na Jutrznie⁴.

Całe oficjum Tridui Sacri posiada u Bożogrobców, podobnie jak w innych rękopisach zakonnych i diecezjalnych, pierwotną i zabytkową formę. Dlatego brak Invitatorium, hymnów i wersetów oraz „Gloria Patri” po psalmach⁵.

³ C V 659, k. 67v.

⁴ Innej liczby wymaga *Pontificale Romano-Germanicum* (ok. 950 r.) — 24 na każdy dzień. Por. H.A.P. Schmidt: *Hebdomada Sancta*, vol. II, Romae-Friburgi Brig.-Barcinone 1957, s. 572.— U Karmelitów 15 świec. Por. OC, s. 77; dawniej 10.— Por. A.A. King: *Liturgies of the Religious Orders*, London—New York—Toronto (1955), s. 266. Bliskie pokrewieństwo ceremonii stwierdza ten sam autor u Premonstratensów i Dominikanów (s. 187—188, 355).— Układ formalny oficjum świadczy o przynależności rękopisu Bożogrobców do typu świeckiego, 9-lekcyjnego.

⁵ C V 659, k. 67v.— R B, k. 81b.— R Ch, k. 187b kol. 1.— I Q 175, k. 39.— Por. Ch. Kohler: *Un rituel et un bréviaire du S. Sépulcre de Jerusalem*, „Revue de l'Orient latin”, t. VIII: 1900—1901.— Por. J.M. Giovene: *Kalendaria manuscripta atque documenta ecclesiarum Apuliae et Japygiae*, T. I, Neapoli 1828.— W. Schenk: *Rok liturgiczny*, w: *Wprowadzenie do liturgii*, Poznań — Warszawa — Lublin 1967, s. 446—463. Responsorium jest powtarzane od repetendy (galijskie).—

Do porównania Oficjum Nocnego A m posłużyły mi księgi liturgiczne i muzyczno-liturgiczne zakonne, diecezjalne oraz L U, C V, B Ch, R B, I Q 175, V XV, B Krz, B Gn, B K, Ak I, Ak II, A Cz, L U, A 15, ABC, AK 53, Gr Pr, B P. OC.

Matutinum: Responsoria (R) i Wersety (V): 1 R In monte Oliveti, V Zelus domus, Avertantur, Exurge Domine, Homo pacis, Vigilate, 2 R Tristis est, V Verumtamen, Ecce appropinquat hora, Vigilate, 3 R Ecce vidimus, V Vere languores, 4 R Amicus meus, V Deus meus, Bonum erat, Melius illi, 5 R Eram quasi agnus, V Omnes enim, Homo pacis, 5 R (Ecce turba), V (Filius quidem), 6 R Una hora, V Dormite iam, Quid dormitis, 7 R Seniores populi, V Exurge Domine, Homo pacis, Collegerunt pontifices, 8 R Judas mercator, V Melius illi, Bonum erat, 8 R (Revelabunt celi), V In die perditionis, 9 R Unus ex discipulis, V Qui intingit, 9 R (O Juda, qui), V Os tuum, Verax dator.

Rękopis dominikański O P 21 ma zaledwie trzy Responsoria pokrywające się z zawartością zabytków porównywanych. Są to:

R Ecce vidimus,	V Vere languores — jako 1 R,
R Unus ex discipulis,	V Qui intingit — „ 4 R,
R Ecce turba,	V Accedens — „ 9 R.

Starodruk pauliński B P z 1540 r. wykazuje najbliższą zbieżność w Wielko-czwartkowym Oficjum Nocnym z Gr Pr. Są jednak różnice: zamiast 4 R Eram quasi..., V Omnes inimici ma R Amicus meus..., V Bonum erat..., zamiast = R Una hora..., V Dormite iam... ma R Ecce turba..., V Filius quidem... Z ostatniego R zmieniony jest tylko V Os tuum... na Verax dator...

Oficjum Nocne OC poza V I-ego nokturnu Avertantur zamiast Exurge Domine jest w układzie identyczne z C V, B Ch, R B, I Q 175 i V XV. Kolejność Responsoriów A m W. Czwartku podana jest według obecnego stanu zachowania miechowskiego rękopisu. Pierwotna forma i kolejność zostały skorygowane i adaptowane do wymogów Brewiarza Rzymskiego w I połowie XVII w. W Responsoriach o budowie formalnej frankońskiej (przyjętej w Rzymie między 840, a 1140 r.) dokonano dostrzegalnej korekty w następujących miejscach:

V 1 R Verumtamen... zmieniony na — Vigilate...,
 V 4 Melius illi... „ — Bonum est..., nadto całe
 8 R Revelabunt celi... jest zastąpione przez Judas mercator,
 a 9 R O Juda, qui... zamieniono na nowe Unus ex discipulis.

W tej postaci Antyfonarz miechowski 1562—1563 r. wykazuje zbieżność z rękopisami Bożogrobców i sugeruje hipotezę, że jest on kopią tekstu liturgicznego, której wzorem był jeden ze starszych rękopisów, należących do zakonu św. Grobu.

2. LAUDES

Laudes⁶ łączyło się bezpośrednio z Jutrzną. Wykorzystanie i kolejność psalmów w tej godzinie kanonicznej są niemal identyczne z umieszczonymi w B R z wyjątkiem dwóch: A m i inne rękopisy Bożogrobców oraz pozostałe badane księgi mają trzeci Ps 62 Deus, Deus meus ad te, podczas gdy B R przeznacz

Por. C. Callewaert: *Liturgicae institutiones*, tract. II, Brugis 1931, s. 126—127.— M. Righetti: *Storia liturgica*, t. II, Milano 1955, s. 518, 613—615.— S. Bäumer: *Geschichte des Breviers*, Freiburg 1895, s. 406.— Por. P. Wagner: *Einführung in die gregorianischen Melodien*, Bd II, Leipzig 1911, s. 126 nn., 141.— Por. Ag Oł 1565—1586 r.

⁶ J. Brinktrine: *Das römische Brevier*, Paderborn 1932, s. 85.— S. Bäumer, dz. cyt., s. 37, 40, 49.

Ps 35 Dixit iniustus i piąty Ps 148 Laudate Dominum de caelis, jest zastąpiony w B R przez Ps 146 Laudate Dominum, quoniam bonus ⁷.

Po Laudes w Triduum Sacrum praktykowano w zakonach i w kościołach diecezjalnych śpiewy, wykonywane przez chłopców (uczniów) na przemian z chórem zakonników, kapłanów, przełożonych, lub przełożonego śpiewającego solo.

Oto schemat wykonywanych śpiewów; partie wzięte w nawias umieszczone są tylko w księgach diecezjalnych: Kyrie leison — 2 pueri lub fratres, Kyrie leison — 1 p. z prawej strony, Kyrie leison — 1 p. z lewej strony, Jesu Christe, qui passurus advenisti propter nos — 2 canonici, clerici, sacerdotes, praelatus, praesbiter, Domine, miserere nobis — 2 alii (can., cler., diaconi, pueri), rectores, Christus Dominus factus est pro nobis obediens usque ad mortem — chorus, Kyrie leison (brak w rękopisach Bożogrobców i w A Cz), Christe leison — pueri, Qui expansis in cruce manibus traxisti omnia ad te secula — pueri, sacerdotes, praesbiter, praelatus, Domine, miserere mei — pueri in medio, 2 diaconi, rectores, Christus Dominus — chorus, Kyrie leison, Christe leison, Kyrie leison — pueri, 2 fratres, Qui propheticę promisisti ero mors tua, o mors — pueri, sacerdotes, praesbiter, praelatus, Domine, miserere — pueri, 2 diaconi, rectores, Christus Dominus — chorus, Mortem autem crucis — pueri, 2 diaconi (H Rex Christe factor — chorus, V i Laus tibi Christe — pueri, Christe audi nos — praesbiteri, Tropi varii, A Christus factus est), Pater noster, Ave Maria, Credo — unusquisque, Ps Miserere mei Deus — omnes (A Christus factus est). Or. Respice quaesumus. Po skończeniu modlitw patriarcha daje znak, by zapalić światło ⁸. Wezwanie „Mortem autem crucis” występuje w księgach Bożogrobców, Premonstratensów, Karmelitów i Cystersów. Przebieg polaudesowych śpiewów w za- bytkach diecezjalnych jest przedłużony hymnem Rex factor omnium, tropami w języku rodzimym i łacińskim oraz antyfoną Christus factus est.

3. GODZINY MNIEJSZE

A m 1562—1563 r. nie umieszcza Godzin mniejszych. Ogranicza się do notatki: „Ad horas, ad vesperas, ad completorium ut in breviario”. Schemat formalny tych godzin według C V (i późniejszych odpisów) jest następujący:

Prima: sine hymno et antiphona,

Ps (53) Deus in nomine tuo,

„(118) Beati immaculati,

Symb. Atan. Quicumque vult,

R In monte Oliveti, V Verumtamen unusquisque,

Kyrie, Pater, Vivat anima mea,

Ps (50) Miserere mei Deus, Or. Respice quaesumus...,

Absolutio clericorum.

Tertia: Ps 118 Legem pone, 118 Memor esto, 118 Bonitatem fecisti, R Tristis est, V Vigilate et orate (Kyrie. Pater noster) V Deus noster...

Sexta: Ps 118 Deficit in salutare, 118 Quomodo dilexi. 118 Iniquos odio habui, R Ecce vidimus, V Vere languores..., V Exurge Domine...

Nona: Ps 118 Mirabilia testimonia..., R (Eram quasi agnus), V Homo nascis...

Umieszczone w C V (i w odpisach) po tercji przepisy o procesji „ad S. Mariam Montis Syon”, dokąd udają się „congregationes canonicorum, monachorum, cle-

⁷ Różnice ujawnią się dokładniej przy analizie muzycznej.

⁸ C V 639, k. 68.— Podobnie w R B, k. 84b kol. 1.— B Ch, k. 192a kol. 1.— I Q 175, k. 39v.— Również u Premonstratensów, Karmelitów i Dominikanów. Por. A.A. King, dz. cyt., s. 187, 265, 355.

ricorum, laicorum facto conventu”, dotyczą warunków wyłącznie jerozolimskich⁹. Niemal dosłownie kopiowane odpisy w R B, B Ch i I Q 175 są poza Jerozolimą praktycznie nie aktualne, przepisane z zamknięcia do starych tradycji, zapewne z nadzieją powrotu do nich¹⁰.

4. LITURGIA MSZALNA

Według Sakramentarza gelazjańskiego odprawiano w tym dniu trzy Msze św.: 1) dla pokutników, 2) podczas której święcono oleje, 3) wieczorna z Komunią św.

Rękopisy Bożogrobców nie przekazują mszy „Reconciliationis poenitentium”¹¹. Jest natomiast kazanie patriarchy, przyprowadzenie pokutników przez archidiacona, odmówienie siedmiu psalmów pokutnych („sine letania”) i absolucja¹².

Formularz missae chrismatis pokrywa się z zanotowanym w rękopisach:

Introit — Nos autem gloriari oportet,

Kyrie — uroczyste,

Oratio — Deus a quo Judas,

Lectio — Convenientibus vobis,

Graduale — Christus factus est, V Propter quod...,

Evangelium — Ante diem festum...,

Offertorium — Dexteram Domini...,

Secreta

Praefatio — ...Qui salutem humani generis...,

Per quem haec omnia, Ofiarowanie oleju krzyżma, chorych i katechumenów.

Procesja 12 kapłanów odzianych w uroczyste szaty i kleryków z Grobu N. M. P. (jeśli zachodziła potrzeba, nieśli oleje św.). Szli w następującym porządku: 2 akolitów, 2 subdiakonów, okrytych białymi, jedwabnymi prześcieradłami, 2 niosących krzyże, 2 turyferarzy, 1 z księgą ewangelii, 12 kapłanów idących parami. Kantor zaczynał O Redemptor. Nie śpiewano Agnus Dei, nie było pocałunku pokoju.

Komunia

W. Czwartek ma zjednoczyć wszystkich przy jednym stole Pańskim. W średniowieczu w tym dniu zakazywał biskup pewnym osobom „pro Poenitentia” przyjmowania Komunii św. Po Komunii śpiewał kantor antyfonę Dominus Jesus postquam...¹³.

⁹ C V 659, k. 68v—69.— Procesja udawała się do kościoła Zaśnięcia, gdzie jest miejsce Wniebowzięcia i Grób N.P.M. w Dolinie Cedron. Por. P.D. Baldi: *Guida di Terra Santa*, Gerusalemme 1963, s. 44, 317—318.

¹⁰ A. Schönfelder: *Die Prozessionen der Lateiner in Jerusalem zur Zeit der Kreuzzüge*, „Historisches Jahrbuch”, T. 32: 1911, s. 586—587.— Por. Z. Obertyński: *Ślad tzw. św. ognia jerozolimskiego w liturgii śląskiej*, w: *Spraw. z Pos. Tow. Nauk. Warsz.*, Wyd. II Nauk Społ. i Filoz., r. 31, z. 4/6, Warszawa 1938, s. 30—36.

¹¹ W tradycji gelazjańskiej było więcej Mszy św. Pontificale Pictaviense ok. 850—900 r. (P Pict) — 6?— Por. H.A.P. Schmidt, dz. cyt., s. 715, 723.

¹² C V 659, k. 69.— Por. Ch. Köhler, dz. cyt., s. 414—415, 482.— J.M. Giovene, dz. cyt., s. (36).— I Q 175, k. 40—41.— Podobnie w rycie Premonstratensów. Por. A.A. King, dz. cyt., s. 187.

¹³ Formularz ten podaje IF 386, k. 151v—152.— Gr W, k. 90.— Gr K 1644, k. 170v—171v.— Formularz Missae Chrismatis pokrywa się z o owiązującym w L U. Jest kopiacją poszczególnych części, wziętych z różnych dni roku: Intr. — z F. II Maioris Hebdomadae, Grad. — z oficjum Tridui Sacri, off. — z F. IV Maioris Hebdomadae, Com. — z uroc. Podwyższenia Krzyża.

5. NIESZPORY, MANDATUM I KOMPLETA

Nieszpory (identyczne z umieszczonymi w B R)¹⁴ miały miejsce przed zakończeniem Mszy św. Brak w rękopisach Bożogrobców uroczystego przeniesienia Najśw. Sakramentu do tzw. ciemnicy¹⁵.

Piękną ceremonią, mającą swe źródło w samej ewangelii św. Jana 13, 34 „Mandatum novum do vobis”, jest obmycie nóg (lotio pedum). Obrzęd ten znany był za św. Augustyna († 430), wymienia go Eligiusz, biskup Noyon (640, † 659), św. Izydor Hiszpański († 636), synod toletański 694 r. Umywanie nóg w klasztorach miało wydźwięk praktyczny z racji używania sandałów. Było również czynnością wstępną przed ucztą. Później przechodziło pewną ewolucję. Za przykładem Jezusa myto nogi braciom w W. Czwartek. W IX w. z mycia nóg gościom zrodziła się praktyka codziennego lotio pedum pauperum, a w W. Czwartek uroczyste lotio pedum fratrum podczas Mandatum. Ten obrzęd liturgiczny zakonny został przyjęty i zreformowany na terenie Francji w kościołach katedralnych w IX—X w.¹⁶ Przez Pontificale Romano-Germanicum (ok. 950 r.) przeszedł ten ryt do liturgii rzymskiej.

Źródła Bożogrobców C V, R B, B Ch 1 I Q 175 prezentują swoisty ryt. Jest to połączenie lotio pedum pauperum z lotio pedum fratrum. Dodano ponadto lotio altarium. Pominięte jest jednak wyraźne określenie „umywania nóg braciom”. Wskazuje na tę praktykę kontekst opisanego obrzędu po porównaniu z podobnymi przekazami. Między innymi Ordo Bernardi (ok. 1120 r.) kardynała i przełożonego klasztoru laterańskiego.

Schemat:

Lotio pedum hospitum pauperum

Jałmużnik przygotowuje:

- a) duchownych lub biednych świeckich,
- b) miejsce w klasztorze do umycia nóg,
- c) sprawdza czystość, żeby wykluczyć infekcje przy obrzędzie,
- d) zwołuje braci przez trzykrotne uderzenie kołatką,
- e) przygotowuje naczynia do polewania wodą nóg biednych, miski, ręczniki i wodę.

Procesja: przełożony przepasany prześcieradłem, poprzedzony przez śpiewających braci, „in ordine” udaje się do miejsca Mandatum. Zaczyna Ps. Miserere mei Deus, Dominus vobiscum, Or. — Actiones nostras, quaesumus Domine... Przy zakończeniu wszyscy bracia pochylają głowy przed biednymi na znak pokory, adorując w nich Chrystusa, który będąc bogaty, stał się ubogim dla nas¹⁷.

¹⁴ C V 639, k. 69v.— R B, k. 81b kol. 2 — 84b kol. 1.— B Ch, k. 187b kol. 1 — 193a kol. 1 (całe oficjum).— A m, k. 135.— V XV, k. 173v.— IF 386, k. 152v—153.— *Liber Responsalis Compendiense sive Antiphonarius*, koniec IX w. (Resp Comp) przekazuje po 6 antyfon i psalmów. Por. H.A.P. Schmidt, dz. cyt., s. 883.

¹⁵ Por. W Schenk, dz. cyt., s. 449.

¹⁶ Wytworzyła się podwójna praktyka Mandatum. 1) po Nieszporach podczas uczy (Ordo Cisinense) i 2) po uczcie (Ordo Amanense). Por. H.A.P. Schmidt, dz. cyt., s. 768.— A.A. King, dz. cyt., s. 28.— Kanonicy św. Grobu jerozolimskiego udawali się prawdopodobnie do Wieczernika w kościele na zachodnim wzgórzu. Por. P.D. Baldi, dz. cyt., s. 44, 316—319.— J. Lewański: *Popularny dramat i teatr polskiego Odrodzenia*, w: *Odrodzenie w Polsce*, t. 4, Warszawa 1956.— Tenze: *Studia nad dramatem polskiego Odrodzenia*, Wrocław 1956.— Tenze: *Dramat i dramatyzacje liturgiczne w Średniowieczu polskim*, w: *Musica Medii Aevi*, t. 1, Kraków 1965.— J. Jungnitz: *Das Breslauer Brevier und Proprium*, Breslau 1893.— H. Cempura: *Franciszkańskie Mandatum w średniowiecznych rękopisach w Polsce*, w: *Musica Medii Aevi*, t. 3, Kraków 1969.

¹⁷ Na ten sposób adoracji zwrócił uwagę J.M. Giovene, dz. cyt., s. (39).

Kantor zaczyna A. Mandatum novum, A. Dominus Jesus i inne, Ps. (118) Beati immaculati, A. Postquam surrexit, Ps. (66) Deus misereatur nostri, A. Si ego Dominus, Ps. (114) Dilexi quoniam, Ps. (115) Credidi propter, A. In hoc cognoscent omnes, Ps. (47) Magnus Dominus i inne.

Kanonicy myją biednym nogi (i ręce), wycierają włosami i rozdzielają szerokie spodnie (bracas) i buty? (sotulares) ¹⁸.

Przełożony zaczyna Kyrie eleison, Pater noster, Ostende nobis Domine, Suscepimus Deus, Tu mandasti, Tu levasti pedes, Domine exaudi, Dominus vobiscum, Or. Adesto Domine.

Jałmużnik prowadzi biednych do refektarza, gdzie posilają się, jak to czynią kanonicy tego kościoła ¹⁹.

Denudatio et lotio altarium

Wezwanie braci na posiłek, udanie się do kościoła, mycie i obnażanie ołtarzy przy śpiewie: R. In monte Oliveti, V. Verumtamen, R. Tristis est anima mea, R. Circumdederunt me, V. Qui tribulant me ²⁰.

Lotio pedum fratrum

Patriarcha udaje się z braćmi do tzw. kapitulum, przygotowanego do Mandatum przez jałmużnika i pomagających mu braci. Rubryki zalecają śpiew A. Mandatum novum, Ps. Credidi propter, A. Postquam surrexit...

Diakon w dalmatyce, subdiakon w tunicelli idą do miejsca Mandatum z kościoła, poprzedzeni przez akolitów ze świecami i przez asystę z kadzielnicami. Diakon po otrzymaniu benedykcji od patriarchy, czyta „Dominicam sermonem” na wzór lekcji: „Ante diem festum Paschae”. Przy słowach „surgite, eamus hinc”, udaje się procesja do refektarza, gdzie siadają każdy na swoim miejscu, tak, jak przy posiłku (prandium). Patriarcha udziela benedykcji: Benedictus Dominus in donis suis. Diakon czyta dalej (quod legit de sermone). Wypijają puchar miłości (poculum caritatis reficiuntur). Po zakończeniu czytania nie mówi się Tu autem Domine. Następuje powrót w ciszy do kościoła. Diakon z asystą (cum ministris), zdjąwszy szaty kościelne, wraca do refektarza. Wypijają poculum caritatis, po czym udają się do kościoła na modlitwy.

Completorium przeznaczone na ten dzień w C V nieznacznie różni się od umieszczonego w Brewiarzu Rzymskim przed II Vaticanum. Zamiast Ps. (90) Qui habitat in adiutorio jest podany (incipit) Ps. (70) In te, Domine, speravi.

Opis obrzędu Mandatum, umieszczony w najstarszym rękopisie Bożogrobców C V 659 oraz w jego odpisach B Ch, I Q 175 i R B, należy do ceremonii praktykowanych w kościele św. Grobu w Jerozolimie po zdobyciu tego miasta i po założeniu państwa przez krzyżowców (XII i I ćwierć XIII w.) ²¹. Tekst (bez melodii) Mandatum we wspomnianych rękopisach jest niemal identyczny, co świadczy o tym, że skrypcy Bożogrobców dość wiernie kopiowali przyjętą wersję tego obrzędu. Jego opis jest jednak niekompletny, stąd rodzi się trudność w

¹⁸ Rozbieżności w opisie umywania nóg w rękopisach Bożogrobców: C V 659, k. 70v: „...illorum pedes canonici abluunt et capillis eis tergunt, osculantur osculantesque singulis bracas et sotulares distribuunt”.— Ch. Kohler odczytał z R B (dz. cyt., s. (40): „...illorum pedes canonici abluunt... osculantes, quorum singulis bas et sotulares...”. — O rękach i braciach mówi rękopis I Q 175, k. 41v: „... fratres pauperibus pedes lavant et lintes tergunt et osculantur. Similiter et manus. Osculatisque singulis bracas et sutulares eis tribuunt”.

¹⁹ C V 659, k. 70v ma notatkę: „Hoc autem mandatum pauperum antiquitus facere solebant post reversionem de processione Montis Syon et postea reficiebantur, quod autem modo faciunt ante processionem”.

²⁰ Wszystkie te śpiewy responsorialne są umieszczone w Procesjonalach dominikańskich. K XV 4, 5, 7, 10.— Por. Ag Pl.— M O P.— M I F 5/2.

²¹ Por. J.M. Giovene, dz. cyt., s. (1—3).— Ch. Kohler, dz. cyt., s. 498—499.

uchwyceniu różnic i analogii tego schematu przy czynnościach porównawczych z innymi źródłami²². Wymienione w rękopisach antyfony spotykamy już w starych zabytkach benedyktyńskich, nie są więc dziełem Bożogrobców²³. Liturgiści podkreślają bliskie pokrewieństwo wszystkich obrzędów, a więc i Mandatum, z ceremoniami Karmelitów²⁴, znaczne pokrewieństwo z obrzędami Premonstratensów i Dominikanów²⁵. Nieco inaczej przedstawia się schemat Mandatum u Kanoników Regularnych z Czerwińska według Graduału z XV w. (12 antyfon)²⁶. Układ Mandatum Bożogrobców powstał wcześniej niż franciszkański, który został przejęty przez dwór papieski i cały Kościół rzymski w XIII w.²⁷. Nie znajdujemy śladu tej ceremonii we wczesnych graduałach cysterskich²⁸, natomiast procesjonały z XVII i XVIII w. przekazują w Mandatum aż 17 antyfon²⁹. Wśród pomijających tę ceremonię znajduje się również Graduał Bożogrobców z Nysy (XIV—XVI w.)³⁰. W praktyce diecezjalnej przyjęty ryt rzymski różnił się w szczegółach, był dostosowany do lokalnych zwyczajów i potrzeb.

Zakon Bożogrobców dysponujący większymi zasobami materialnymi rozdawał wspomniane, oryginalne upominki i częstował posiłkiem biednych po Mandatum pauperum. Hojniejszymi okazali się papież i biskupi. W wielu wypadkach obawa przed przebraniem miary w picu dyktowała księciom duchownym zamianę posiłku na inne dary (C 10, O Bern ok. 1120 r., M Crac 1509 r., I Q 173) lub po prostu na pieniądze (np. O Bened ok. 1140 r., O Albin 1183—1188, O Cenc ok. 1192 r., M Rs. XIII).

Po raz pierwszy umieszczono Mandatum podczas Mszy św., po ewangelii i homilii, w konwencie włoskim w Lugano (1953 r.). Wznowiony porządek liturgii W. Tygodnia (16.XI.1955 r.) pozwala w Kościele rzymskim na Mandatum podczas Mszy św. W obecnych warunkach inaczej jest odbierana ceremonia Man-

²² Być może, iż o wyborze antyfon decydował przewodniczący ceremonii, jak np. u Paulinów, lub kantor, jak u Franciszkanów. Por. I M F 5/2.— H. Cempura, dz. cyt., s. 117.

²³ H. Cempura, dz. cyt., s. 127.

²⁴ Por. A.A. King, dz. cyt., s. 171.— *Missale Ordinis Fratrum B.M.V. de monte Carmelo...* (Romae 1935) przekazuje 10 antyfon.— *Ordo Sacri Tridui ad usum Ordinis Fratrum B.M.V. de monte Carmelo...* (Parisiis — Tornaci — Romae — Neo-Eboraci (1956) — 11 antyfon.— Por. OC.

²⁵ Por. A.A. King, dz. cyt., s. 355—356.— *Graduał norbertański z Krzyżanowic 1343 r.*— Q 2, k. 54.— Procesjonały dominikańskie z Krakowa (K XV 5, 7, 10) podają częściowo inny repertuar śpiewów: A. Dominus Jesus, V. Deus misereatur, A. Postquam surrexit, V. Audite haec, A. Si ego Dominus, V. Dicit Jesus, A. Mandatum novum, V. Beati immaculati, A. In hoc cognoscent, V. Pacem meam, A. In diebus illis, V. Maria optimam partem, A. Maria ergo unxit, V. Dimissa sunt ei, A. Domine, tu mihi, V. Diligamus nos invicem, V. Et hoc mandatum, A. Ubi est caritas, V....., A. Congregavit nos, V. Ecce quam bonum, A. Maneant in nobis, V. Nunc autem.— W Gr Pr nie podano obrzędu mandatum.

²⁶ Graduał czerwiński z XV w. przekazuje 12 antyfon na k. 63v—66: A. Mandatum novum, Ps. Exaudi, Deus, A. Diligamus nos invicem, Ps. Ecce quam bonum, A. Si dilexeritis me, V. Deus misereatur, A. In hoc cognoscent, V. Benedicam Dominum, A. Vos vocatis me, V. Postquam ergo, A. In diebus illis, V. Beati immaculati, A. Maria ergo unxit, V. Beati, qui scrutantur, A. Cena facta, V. Miserere mei, Deus, A. Postquam surrexit, Ps. Deus stetit, A. Domine, tu mihi, V. Domine, non tantum, (A.) Ante diem festum, A. Ecce quam bonum.— Por. B. Bartkowski: *Graduał Kanoników Regularnych z Czerwińska*, w: *Musica Medii Aevi*, t. 3, Kraków 1965.

²⁷ Na końcu kodeksu z Barletty (R B) umieszczono drugi opis ceremonii Mandatum, w którym są wymienione inne jeszcze antyfony, nie podawane dotąd w rękopisach Bożogrobców: In diebus illis, Ubi est caritas i Congregavit nos Christus.— Obrzęd obmywania nóg jest najbliższy zwyczajom francuskim, skąd wywodzi się Ritus Sacri Sepulchri. Por. H. Cempura, dz. cyt., s. 121.

²⁸ Por. H. Cempura, dz. cyt., s. 116.

²⁹ Do mniej znanych antyfon należą: Charitas est summum bonum, Ubi fratres, Benedicat nos Christus. Por. Proc. Cist. sygn.: 709, 710, 747, 754 — XVII w.; sygn. 811 — 1785 r. Bibl. Cystersów w Mogile.

³⁰ IF 386.

datum przez wiernych. Publiczne obmywanie nóg biednym może być odczute jako ich upokorzenie. Dlatego najwłaściwszy jest wybór duchownych lub ministrantów do tej ceremonii. Najświeższe obrzędy liturgii rzymskiej przesuwają dominantę Mandatum na sceniczną ilustrację słów św. Jana. Symbolicus ludus liturgicus ma za zadanie przygotować wszystkich do jedności w Uczcie Eucharystycznej³¹

IV. ANALIZA MUZYCZNA

1. TEKST MUZYCZNY

Rękopisy Bozogrobców A m i V XV dostarczają nam obok tekstu oficjum in Caena Domini również melodię. Są to w A m: antyfony, inicja i terminacje psalmów, responsoria Matutinum, Laudes i Nieszpory. Graduał z Nysy I F 386 podaje formularz mszalny i nieszporny. Wszystkie trzy rękopisy, używane w różnych konwentach Bozogrobców wykonane zostały podobnie. Posługiwano się notacją gotycką³².

Liturgiczne melodie chorałowe mogą występować w trzech wersjach: romańskiej, benewentyńskiej i germańskiej³³. Geneza tych wersji należy dotąd do problemów dokładnie nie wyjaśnionych. „Ludy południowe (Akwitania, Włochy) pozostają wierne interwałowi półtonu mi — fa i si — do. Francuzi, mając odrazę do trytonu, dodają do si bemol i często w melodiach oscylują między mi i fa. Ludy germańskie trwają uparcie przy całym tonie” — mówi M. Cocheril³⁴. Dialekt germański istotnie unika subsemitonium re — mi, la — si (si b).

2. ANTYFONY I PSALMY

Antyfony należą do najstarszych śpiewów Kościoła katolickiego³⁵. Ze spół tych utworów występujących w A m z melodią można podzielić na trzy grupy: Antyfony Laudes, Nieszporów i Oficjum Nocnego. Zasadniczy trzon melodyczny antyfon i kolejność ich występowania w A m oraz w porównywanych księgach są te same. Odchylenia między różnymi wersjami tego samego utworu nie są zbyt znaczne. Charakterystyczna cecha melodii antyfony ad Benedictus — Traditor autem pozwala podzielić porównywane rękopisy na trzy grupy: wersja benewentyńska: A m, V XV, OC, romańska: A Cz, Gr Pr, 16/RL, L U, germańska: Ak I, Ak II, AK 47; AK 53, Q 2. Melodie antyfon nieszpornych i Oficjum Nocnego wykazują bliskie pokrewieństwo z porównywanymi z innych ksiąg.

Śpiew Psalmów został przejęty z synagogi³⁶. Kodeksy liturgiczne przekazują zakończenia poszczególnych modusów, w jakich śpiewano psalmy i kantyki naszych oficjów. Terminacje psalmów pierwszego Świętego Dnia pokrywają się z zanotowanymi w porównywanych księgach. Wszystkie zakończenia psalmo-

³¹ H.A.P. Schmidt, dz. cyt., s. 775—776.— *Mszal rzymski łacińsko-polski*, Paris 1968, s. 189—193.— *Liturgia W. Tygodnia i Paschy* (1972), s. 71, 75—78.

³² Por. H. Piwoński: *Liturgia Wielkosobotnia*, s. 133—139.

³³ Problemem tym zajmowali się: P. Wagner, B. Stäblein, G. Müller, M. Huglo, H. Feicht, T. Miazga, K. Biegański, J. Pikulik, T. Maciejewski, M. Cocheril i wielu innych.

³⁴ T. Maciejewski: *Graduał z Chelмна*, w: *Musica Mediaevalis*, t. IV, Kraków 1973, s. 240.

³⁵ Por. J. Pikulik: *Polskie oficja rymowane o św. Wojciechu*, w: *Stan badań nad muzyką religijną w kulturze polskiej*, Warszawa 1973, s. 303.— P. Wagner, dz. cyt., Bd II, s. 141 nn., III, s. 393 nn.— B. Stäblein: *Antiphon*, w: *MMG.*, T. I, kol. 524—545.

³⁶ Innego zdania jest P. Wagner, dz. cyt., Bd I, s. 12—13.

dyczne tonu II a A m występują w wersji germańskiej z charakterystycznym skokiem z dźwięku fa na nutę uzupełniającą do, z pominięciem mi. Schemat ten występuje w rękopisach niemieckich, szwajcarskich, czeskich i węgierskich³⁷. Kantyk Mojżesza Cantemus Domino (po 4 antyfonie Laudes) ma zakończenie 4 c, podobnie jak w AK 47, AK 53, Ak I, Ak II i w innych. L U, OC i V XV podają zakończenia 4 a. Kantyk Mgt ma we wszystkich porównywanych księgach zakończenie 1 g. Wyjątkiem jest L U notujący terminację 1 na dźwięku fa. Odosobnione miejsce zajmuje A m przy zakończeniu czwartego psalmu nieszpornego 8 g, podczas gdy inne porównywane księgi mają 7 a.

Identyczne terminacje psalmów Matutinum powtarzają się w A m i we wszystkich porównywanych kodeksach.

Wszystkie inne antyfony i terminacje Psalmów (poza II tonem zakończenia psalmodycznego) występują w wersji benewentyńskiej.

3. RESPONSORIA

Analiza melodyczna responsoriów jest utrudniona z wielu względów. Część porównywanych rękopisów podaje tylko incipity tekstu bez melodii, natomiast zaopatrzone w melodię mają inny repertuar tych utworów, albo inny Versus. Melizmatyczno-neumatyczny charakter melodyki responsoriów pozwala wyłowić znaczną ilość drobnych wariantów melodycznych po porównaniu rękopisu miechowskiego z grupą innych ksiąg.

Śpiew *Kyrie* umieszczony po laudesach posiada w A m nieco różną melodię niż porównywane księgi. *Kyrie* miechowskie zawiera najbogatszą melizmatykę. Najbliższe pokrewieństwo wykazuje melodia karmelitańska (OC), która jednak nie pokrywa się z występującą w rękopisie miechowskim.

A m dah a agahagf fe dd

Ky -ri - e ley-son

Wezwanie „Mortem autem crucis” jest umieszczone z różnymi melodiami w następujących księgach: A m, V XV, A Cz, L 22, Gr Pr, IF 392, IF 405.

Melodie formularza mszalnego „Nos autem gloriari oportet” nie różnią się od umieszczonych w zabytkach zakonnych, np. Gr K 1644 (późniejszych OC, Gr Pr), czy diecezjalnych, np. Gr W oraz Gr R.

V. WNIOSKI

Redakcje obrzędów liturgicznych W. Czwartku można podzielić na podstawie źródeł na dwa nieznacznie różniące się typy: diecezjalny i zakonny. Analiza porównawcza ksiąg Bożogrobców odnośnie do liturgii tego dnia pozwala wyprowadzić następujące wnioski:

a) liturgiczne:

1. Na Jutrznię przygotowywano większą ilość świec — 34.
2. Układ oficjum brewiarzowego śpiewanego, a więc antyfon, psalmów, responsoriów, wersetów... odpowiada w ogólności układowi Brewiarza Rzymskiego.
3. W śpiewach polaudesowych brali udział kanonicy, chłopcy, chór i przełożony lub dawniej patriarcha (por. C V 659, B Ch, I Q 175, R B).
4. Rękopisy Bożogrobców mówią o jednej tylko Mszy św. (Chrismatis).

³⁷ Por. J. Pikułk: *Polskie oficja rymowane*, s. 321—322.— H. Piwoński: *Antyfonarz Bożogrobców z Miechowa, Studium muzykologiczne*, Warszawa 1972 (maszynopis), s. 156.

5. Mandatum w tym zakonie odbywało się po Nieszporach i obejmowało obmycie nóg biednym, z rozdawaniem podarunków, obmycie nóg braciom, połączone ze zwyczajem wypicia kielicha (pucharu) miłości. Obrzędy te są najbliższe w swej formie zwyczajom francuskim z IX—XII w.

6. W rękopisach Bożogrobców stwierdza się całkowity brak ceremonii przeniesienia Najśw. Sakramentu do ciemnicy.

b) muzyczne:

1. W śpiewach chorałowych, przekazanych w rękopisach Bożogrobców, przeważa wersja benewentyńska (Vesperale V XV z Holandii i A m). Graduał z Ny-sy IF 386 i częściowo A m posługują się wersją germańską.

2. Na podstawie zbyt małej liczby antyfon, przeznaczonych na oficjum jednego dnia, tj. W. Czwartku, można jedynie stwierdzić, że melodie tych utworów są bliższymi lub dalszymi wariantami używanej powszechnie melodii. Terminacje psalmów pokrywają się z zanotowanymi w porównywanych księgach. Wszystkie zakończenia psalmodyczne tonu II w A m występują wyjątkowo w wersji germańskiej. Można ten fakt uznać za zbliżenie się chorału Bożogrobców miechowskich do diecezjalnego, którego wersja niemiecka występuje w porównywanych zabytkach.

3. Najbliższe warianty melodyczne responsoriów przekazują zabytki cysterskie, norbertańskie, krzyżackie i dominikańskie, a z diecezjalnych gnieźnieńskie.

4. Śpiew polaudesowy Kyrie księgi miechowskiej jest odległym wariantem porównywanych zabytków. Najbliższe pokrewieństwo wykazuje melodia karmelińska. Wezwanie „Mortem autem crucis” występuje z różnymi melodiami w księgach zakonnych: Bożogrobców, Norbertanów, Karmelitów i Cystersów. Identyczną melodię, transponowaną o kwintę w dół, zanotowano w rękopisie cysterskim? IF 405.

5. Stwierdza się brak oryginalnych melodii liturgicznych i utworów pozaliturgicznych, przeznaczonych in Caena Domini w rękopisach tego zakonu.

ANEKS

Wielki Czwartek w najstarszym rękopisie Bożogrobców. Codex Latinus, Barberini 659, Bibliotheca Vaticana, 1160 r.

[k. 67v] In Cena Domini ad tenebras et ad horas sonantur cymbala sicut in festo usque ad missam. Deinceps signorum sonitus intermittitur usque in Vigilia Pasche, scilicet ad adventum ignis.

In Cena Domini et Sexta Feria et Sabbato non dicitur Domine labia mea aperies, nec Deus in adiutorium, nec Gloria Patri, nec ad introitum misse, nec invitorium, nisi in capitulo, nec fit iubilus in fine ant[iphonarum], nec dicitur Benedicamus, nec titulus ad lectiones in Sabbato. Luminaria triginta IIII^{or} in his tribus diebus provideant secretarii iussu thesaurarii, ut tot ad tenebras accendant lucernas, quando finienda sunt mysteria et quando finientur, tot extinguantur ad tenebras. Sic incipe Ant[iphonas] in I^o nocturno A. Zelus domus tue, (Ps.) Salvum me fac, sine Gloria Pa[tri], A. Avertantur re[trorsum], Ps. Deus in adiutorium, A. Deus meus eripe me, Ps. In te Domine speravi, Versus Exurge Domine. Lectiones III de lamentationibus Iheremie. Quomodo sedet sola, Responsorium In monte Oliveti, V. Verumptamen, R. Tristis est anima mea, V. Vigilate et orate, R. Ecce iudicium eius, Vere languores reincipitur, a quo cantatur. R. Ecce iudicium eius. In II° nocturno A. Liberavit Dominus, Ps. Deus iudicium, A. Cogitaverunt impii, Ps. Quam bonus, A. Exurge Domine, Ps. Ut quis Deus, V. Deus meus eripe. Lectiones III de Ps. Exaudi Deus orationem

meam dum tribulor. R. Amicus meus, V. Melius illi, R. Eram quasi agnus, V. Homo pacis mee, R. Una hora non, V. Dormite iam, reincipitur, a quo cantatur, R. Una hora. In III° [k. 68] nocturno A. Dixi iniquis nolite, Ps. Confitebimur tibi, A. Terra tremuit, Ps. Notus in Judea, A. In die tribulationis, Ps. Voce mea, V. Homo pacis mee. Lectiones III de apostolo Ego enim accepi a Domino, R. Seniores populi, V. Congregaverunt, R. Revelabunt celi, V. In die perdicionis, R. O Juda qui, V. Os tuum. Qui cantat, reincipiat R. O Juda.

Quo finito statim incipitur A. sine Deus in adiutorium et sic fit usque in Pascha.

In laudibus A. Justificeris, Ps. Miserere, A. Dominus tamquam ovis, Ps. Domine refugium, A. Contritum est cor, Ps. Deus meus, A. Exortatus es in, Ps. Cantemus Domino, A. Oblatus est, quia, Ps. Laudate Dominum, ad Benedictus A. Traditor autem. Qua finita, duo pueri dicant Kyrie leison, unus in dextro coro et alter in sinistro. Qui in dextro est dicat Kyrie leison. Deinde alter Kyrie leison, deinde duo canonici vel retro iuxta altare stantes, cantant V. Qui passurus advenisti, deinde duo in medio coro stantes dicunt Domine, miserere nobis, deinde chorus Christus Dominus. Puer, qui erit in sinistra parte, dicat Christe leison. Et qui in dextera Christe leison, deinde, qui in sinistra Christe leison. Qui iuxta altare sunt, dicunt V. Qui prophete, qui in medio.

Domine, miserere nobis. Chorus Christus Dominus. Deinde puer, qui in dextera Kyrie leison, sicut prius, qui iuxta altare Qui expansis in cruce manibus, qui in medio choro Domine miserere nostri, c[horus] Christus Dominus. Puer alta voce dicit Mortem autem crucis. Tunc unusquisque dicat Pater noster, et ne [nos], Miserere mei Deus, oratio Respice quesumus Domine super. Similiter et omnes hore huius diei cum hac sola collecta Respice quesumus Domine finiat expleta oratione. Dominus patriarcha vel prior facit sonitum trina percussione sedis sue dans scilicet [k. 68v] signum, ut luminaria accendantur. Simili ordine fiet in Sexta Feria et in Sabbato excepto Respice quesumus Domine, qui dicitur ad omnes horas usque ad Pascha. Ad primam dicantur in conventu sine hymno et sine A. sic incipitur Ps. Deus in nomine tuo, Beati immaculati, Retribue servo tuo, Quicumque vult. In fine psalmodum pro Gloria dicitur Laus tibi Domine. R. In monte Oliveti, V. Verumptamen, unusquisque secum definiat stans non in audientia. Kyrie leison III Pater noster, Et ne nos, Vivet anima mea et cetera, capitulum, ut in ceteris diebus, excepto Miserere mei Deus, col. Respice quesumus Domine, post col. Confiteor Deo, si adest prior, sin autem subprior, vel hebdomadarius. In capitulo dicatur, sicut in aliis diebus et Jube domne et Tu autem et reliqua excipitur Sexta Feria. Finita lectione Tractatur prius peragendo officio ecclesiastico, postea a negotio domus et emendantur negligencie fratrum. Deinde sequitur absolutio clericorum, adtendorum in capitulo facta ac patriarcha videlicet canonicorum.

His autem finitis post tertiam. Ad tertiam sic incipe Ps. Legem pone, Memor esto, Bonitatem, R. Tristis est, V. Vigilate et orate, V. Deus noster, or. Respice quesumus Domine. Ad sextam Ps. Defecit in salute, Quomodo dilexi, Iniquos odio, R. Ecce vidimus, V. Vere languores, V. Exurge Domine, or. Respice quesumus Domine. Ad sextam Ps. Defecit in salutem, Quomodo dilexi, Iniquos odio, R. Ecce vidimus, V. Vere languores, V. Exurge Domine, or. Respice quesumus Domine. Ad nonam Ps. Mirabilia et cetera, R. Amicus meus, V. Bonum illi, V. Homo pacis, or. Respice quesumus.

Post tertiam pulsetur maior campana ad congregandum congregaciones canonicorum, monachorum, clericorum, laicorum facto conventu processione peracta ibunt ad S. Mariam Montis Syon. Et dominus patriarcha cum eis crucibus et textis discoopertis et ampulis novis cum claro et limpido oleo in linteis sericis involutis. Ibi unaquoque congregacio adducet diachonum et subdiaconum paratos ad consecratio-

nem sacri crismatis et omnes sacerdotes [k. 69] parochiales sicut ad cantandum missam. Et priores et abbates et episcopi simul omnes erunt induti solempnibus indumentis. Tunc dominus patriarcha sermonem faciet et finito sermone archidiaconus introductis penitentibus adducet ad patriarcham. Tunc incipiant VII psalmi penitentiales sine letania et faciet absolutionem. Deinde cantor incipiet officium Nos autem gloriari oportet, Kyrie leison cum archicoris suis sollempniter et patriarcha, Gloria in excelsis Deo, Deus, a quo Judas, epistola Convenientibus vobis, R. Christus factus est, V. Propter quod et Deus reiteratur, evangelium Ante diem festum, Credo in unum, offertorium Dextera Domini, post offertorium dicatur secreta et prephatio Quam in hac nocte, Sanctus sequitur Te igitur usque ad locum Intra quorum nos consortium et antequam dicatur Per quem hec omnia Domine semper bona creas, offeratur oleum ad unguendum tam infirmos, quam energumenos ad benedicendum. Post benedictionem oleum eodem ordine peragatur usque benedictiones episcopales solvantur. Quibus finitis Pax dicitur. Tunc patriarcha expectante veniant duodecim presbyteri de sepulchro Beate Marie et ceteri clerici ordinata processione, quantum opus sit ad deferendum cum omni decore oleum crismale, insuper oleum cathechumenorum et neophitorum usque ante patriarcham, sint autem omnes parati in casulis et sollempnibus vestibus induti et primum ordinentur se ita: duo acoliti accipientes ampullis vel subdiaconi, qui ad chrisma et oleum cathechumenorum consecrari debent involutas cum sindonibus et albo syrico ita, ut videri possint, in medio retineant, in brachio sinistro proiectis syndo-[k. 69v]nibus super scapulam sinistram ita, ut pertingant ad dexteram quatenus possint dependentia retineri. Et procedant ita: primum ambulent acoliti cum candelabris et ardentibus cereis, quos subsequantur duo subdiaconi portantes ampullas cum predicto oleo, deinde portentur duo cruces, post eas portentur duo turibula cum incenso et inter eas, sicut prediximus, medium oleum crismale. Postea sequantur bini ac bini illi XII presbyteri testes et cooperatores eiusdem sacrosancti crismatis misterii concinentes [h]os versus, quos pueri cantabunt et tunc cantor incipiet O Redemptor, sic autem venientibus in chorum versibusque finitis ordinentur presbyteri, ostiarii, acoliti et subdiaconi, stent in ordine suo facta benedictione, per ordinem descendit sicut ascendit. Similiter et fiat de oleo cathechumenorum. In unaquoque ecclesia tot in hac missa consecrari debent hostie, ut sufficere possint ad sabbatum. Communicantes, Hanc igitur, Agnus Dei dicitur, sed pacis osculum non datur. Dum hinc ministri altaris et ceteri fratres a maioribus usque ad minores in superpelliceis Eucharistiam accipiunt, exceptis et his ab episcopo pro penitentia prohibentur et his, qui eo die missas celebraverint et sic cunctis diebus usque ad Pascha. Post hec cantor A. Dominus Ihesus postquam et finito mox incipiantur vespere sine Deus in adiutorium, A. Calicem salutaris, Ps. Credidi propter, sine Gloria Patri et Filio, Laus tibi Domine. In fine A. non fit Jubilus, A. Cum his, qui hodierna, Ps. Ad Dominum cum tribularer, A. Ab hominibus iniquis, Ps. Eripe me Domine, A. Custodi me a laqueo, Ps. Domine clamavi, Ps. Considera-[k. 70] bam, Ps. Voce mea. Quibus finitis ille, qui calicem incipit, incipitur A. Cenantibus autem, Magnificat. Tunc dicit patriarcha postcommunem Cum Dominus, ubi est diaconus Benedicamus Domino vel Ite missa est, propter consecrationem crismatis.

Completis itaque vespere secretarius altaria detergit. Electos interea hebdomadarius clericos vel laicos pauperes iuxta numerum congregationis fratrum vel eo amplius, si magistris ecclesie placuerit, in una parte claustrum sedere et collocare eos faciat, eorumque pedes ministris suis prius abluere facit, hac considerata discretione, ne quis eorum pedes habeat leprosos, canculosos, vel scabiosos propter quorundam infirmorum diluctorum animos, ut tantum sacramentum non coactum, vel non exanimos fiat, sed spontaneum.

His omnibus expletis, brevi facto intervallo, helemosinarius trine tabule percussione fratres convocat et confestim cum ceteris fratribus, paratis batillis et pelvibus cum aqua, linteisque et manutergiis, dominus prior linteo precinctus antecedit, eumque ex suo choro fratres primi seniores, novissimi minores, sicut sunt in hordine, subsequuntur cantantes Ps. Miserere mei Deus. Tunc incipit dominus prior et finitur cum Gloria. De hinc hoc officio finito, dicit Dominus vobiscum, Oremus, Actiones nostras quesumus Domine, adque finitur Per Dominum Deum nostrum.

Dum hec oratio dicitur, fratres omnes coram pauperibus capita sua more adorantium humiliant, eum pro certo in ipsis venerantes, qui cum dives esset, pauper pro nobis fieri dignatus est. Finita oratione incipit cantor A. Mandatum novum do vobis, ut diligatis, A. Dominus Ihesus, cum ceteris, Ps. Beati immaculati, A. Postquam surrexit, Ps. Deus misereatur, A. Si ego Dominus, Ps. Dilexi, quoniam, Ps. Credidi propter, A. In hoc cognoscent omnes, Ps. Magnus Dominus et cetera cum suis psalmis.

[k. 70v] Et dum illis cantando finiunt, pauperibus ibidem iuxta numerum fratrum vel eo amplius, ut predictum est, ab helemosinario, sicut mos est, congregatis, illorum pedes canonici abluunt et capillis ei [!] tergunt, osculantur. Osculantesque singulis bracas et sotulares distribuunt. Et his omnibus expletis prior incipit Kyrie leison, Pater noster, Et ne [nos], Ostende nobis Domine, Suscepimus Deus misericordiam tuam, Tu mandasti mandata tua, Tu levasti pedes, Domine exaudi orationem, Dominus vobiscum, Oremus, Adesto Domine, cum ceteris. De hinc ab helemosinario in refectorio deducuntur ibique sicut fratres canonici eiusdem ecclesie reficiuntur.

Hoc autem mandatum pauperum antiquitus facere solebant. Post reversionem de processione Montis Syon et postea reficiebantur, quod autem modo faciunt ante processionem. In hac die pulsatur cimbalum in refectorium, fratres ut convenient ad prandium et pulsata campanula, post mense benedictionem, cybum a Deo donatum accipiunt.

Cum igitur hora collationis appropinquaverit, omnes in ecclesia convenient, ibique sacerdotibus, diaconibusque indutis albis, abluunt altaria hec cantando R. In monte Oliveti, V. Verumptamen, R. Tristis est anima mea, V. Vigilate, Ecce vidimus, V. Vere languores, R. Circumdederunt me, V. Qui tribulant.

Quibus finitis, patriarcha cum ceteris fratribus canonicis vadunt ad locum constitutum, scilicet in capitulum, ibique ab helemosinario cum ministris suis, paratis pelvibus et linteis, ex more mandatum peragitur cantando has: A. Mandatum novum, Ps. Credidi propter, A. Postquam surrexit et ceteras. Tunc preparato [k. 71] diacono et dalmatica induto, subdiacono quoque tunica induto, ut textu portet evangelicum, preeuntibus candelabris et turibulo, veniunt de ecclesia in locum, ubi fit mandatum, ubi a patriarcha diaconus accepta benedictione Dominicum sermonem legit in modum lectionis, in Cena ad discipulos habitum, ita incipiens: Ante diem festum Pasche, usque dum dixerit — Surgite, eamus hinc. Tunc procedente processione omnes refectorium ingrediuntur et unusquisque locum suum velut hora prandii ingreditur. Facta benedictione a patriarcha Benedictus Dominus in donis suis, itereum diaconus legit, quod recitat de sermone. Iterum poculo caritatis reficiuntur. Terminato vero sermone atque finito, sine Tu autem, cum silentio ad ecclesiam redeunt. Itaque diaconus cum ceteris ministris, vestimentis ecclesiasticis depositis, in refectorium redeunt et sicut ceteri fratres poculo caritatis reficiuntur.

Et inde regressi in ecclesiam Completorium dicunt. Ad Completorium Confiteor Deo, Ps. Cum invocarem, Ps. In te Domine speravi, Ps. Ecce nunc, Ps. Nunc dimittis servum, capitulum non dicitur, col. Respice Domine.

SACRA LITURGIA FERIAE V IN CAENA DOMINI IN ORDINE
CANONICORUM REGULARIUM CUSTODUM SS. SEPULCRI
HIEROSOLYMITANI QUOMODO CELEBRATA SIT

S u m m a r i u m

Methodo analytica et comparativa pars quaedam sacrae liturgiae enarratur, quae Feria V in Caena Domini a Canonicis Regularibus Custodibus SS. Sepulcri Hierosolymitani celebrabatur, prout huius Ordinis monumenta liturgico-musica vel liturgica sola testantur.

Manuscripta Ordinis Custodum SS. Sepulcri Hierosolymitani C V 659, B Ch, R B, I Q 1 75, IF 386 et V XV unam tantum Missam illius Sacri Diei, quae est Missa Chrismatis, conscriptam tradunt. Antequam Missa haec celebrari coepta est, poenitentes ad cantum 7 psalmodum poenitentialium introducebantur.

Caeremonia, quae „Mandatum” dici solet, in illo Ordine post Vesperas celebratur et constabat ex lotionem pedum pauperibus una cum distributione donorum eisdem pauperibus coniuncta, ex lotionem pedum fratribus necnon ex potione calicis caritatis.

Melodias vero Divini Officii et Missae quod attinet, illae nullam praestantiorem differentiam prae se ferunt, si cum melodiis cum aliis monumentis comparantur. Variationes quaedam melodiarum, quae in nonnullis manuscriptis eiusdem Ordinis intercedunt, ex eo eveniunt, quod in aliis versio germanica (IF 386), in aliis versiones beneventina et romana (V XV) usurpatae sunt. In manuscripto autem (A m) omnes versiones inveniuntur, versione tamen beneventina praevalente.